

УДК 340.15/347

Гринько Світлана Дмитрівна,

доктор юридичних наук, професор, завідувач
кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права,
старший науковий співробітник Подільської лабораторії
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
ім. академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України

ДЕЛІКТОЗДАТНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. За сучасним цивільним законодавством України обов'язок відшкодувати шкоду, завдану деліктом покладається на того, хто її завдав, а також на інших осіб, які за законом або договором зобов'язані її відшкодувати. Тобто висувається єдина вимога до суб'єкта відповідальності за делікт – завдати шкоду. Водночас конструкція суб'єкта цивільно-правової відповідальності – фізичної особи – передбачає наявність у нього здатності нести цивільну відповідальність за делікт – деліктоздатності, що визнається за ЦК України складовим елементом цивільної дієздатності (ст. 30).

Сьогодні законодавча робота в Україні здійснюється в контексті проведення адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу. Для цього доцільним є ознайомлення зі змістом законодавства ЄС та європейських країн-учасниць ЄС, а й інших зарубіжних країн, законодавство яких ґрунтується на ідеях римського приватного права.

Стан дослідження теми. В Україні наукове розв'язання проблем деліктних зобов'язань здійснювали Д.В. Боброва, О.О. Боярський, Г.С. Волосатий, М.К. Галянтич, О.В. Жила, А.І. Загорулько, І.Г. Калетнік, Т.С. Ківалова, К.М. Левандовскі, О.О. Лов'як, І.С. Ніжинська, О.О. Отрадна, В.П. Паліюк, С.М. Приступа, В.П. Присяжнюк, С.Я. Ременяк, Р.О. Стефанчук, Є.О. Харитонов, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишка, А.В. Янчук та ін. Водночас поза їх досліджень залишилися проблеми деліктоздатності неповнолітніх фізичних осіб. Тому здійснення порівняльного аналізу деліктоздатності неповнолітніх фізичних осіб за цивільним законодавством Укра-

їни та зарубіжних країн є актуальним, що є **метою цієї статті.**

Виклад основного матеріалу. За цивільним законодавством України здатність фізичної особи відповідати за вчинений делікт залежить від віку і розуміння значення нею своїх дій, – психічного стану. Оскільки кожна дія людини, як зазначав Є.В. Васьковський, є результатом її волі, яка може бути сильною і слабкою, здоровою і хворою, нормальною й аморальною, тому право не могло надавати однакового юридичного значення поступкам людини із здоровим глуздом і божевільної, дорослого чоловіка й однорічної дитини [1, с. 139]. В Україні недієздатні та малолітні фізичні особи визнаються недієздатними, а решта (повнолітні, неповнолітні, фізичні особи, обмежені у цивільній дієздатності) такими, що здатні відповідати за завдану шкоду.

Правила ст. 1178 ЦК України про відшкодування шкоди, завданої фізичною особою віком до 14 років (малолітнім), ґрунтуються на ст. 31 ЦК України, яка визначає обсяг їх дієздатності. За визначальний критерій визнання деліктоздатності взято досягнення фізичною особою певного віку та здатність розуміння значення своїх дій, яким надавали значення й римські юристи.

В юридичній літературі зустрічаються міркування щодо необхідності розмежування обсягу дієздатності неповнолітніх осіб віком до 14 років на повністю недієздатних і частково дієздатних [2, с. 14]. Слід зазначити, що така думка не є новою. Так, римське право, а згодом пруське і австрійське законодавство поділило період неповноліття на три частини (від народження до 7 років, від 7 до

досягненням їхніми учасниками конкретного віку.

Незважаючи на те, що ЦК України закріпив приватноправові традиції, засновані на положеннях римського права (зокрема на засадах справедливості), а також врахував сучасний світовий правовий досвід, доцільно переглянути звичну для усіх радянсько-правову традицію пов'язувати настання деліктоздатності фізичної особи з настанням 14 років. Таку позицію законодавця у радянській юридичній літературі пояснювали матеріальною спроможністю відшкодувати завдану шкоду, так як з 16 років настає «трудова повноліття», що надає можливість одержувати заробітну плату, з якої може бути відшкодовано завдану ним шкоду [4, с. 101]. Проте, пояснювала К.А. Флейшиц, досягнення особою 14 років не завжди означало повне розуміння нею значення своїх дій, а засвідчувало про наявність матеріальної можливості відшкодувати завдану шкоду в повному обсязі; його фактичне матеріальне становище могло залишатися таким самим, яким воно було до досягнення цього віку [4, с. 101].

На нашу думку, відшкодування шкоди, завданої деліктом, буде здійснюватися на засадах справедливості лише тоді, коли буде визнана фізична особа, яка не досягла 7 років, нездатною відповідати за її завдання (неделіктоздатною). При цьому для покладення обов'язку відшкодувати шкоду на фізичну особу, якій виповнилося 7 років, в кожному конкретному випадку слід встановити її здатність на момент завдання шкоди до усвідомлення нею значення свого діяння. Відповідно відсутність такого усвідомлення означає неделіктоздатність фізичної особи, тому така особа не буде відповідати за шкоду, завдану іншим. Як зазначала Я.М. Шевченко, сама можливість визнання неповнолітніх винними пов'язана з інтелектуальним і вольовим аспектами свідомості, з можливістю усвідомлювати негативний і протиправний характер своїх дій, з можливістю передбачати наслідки своїх дій, з можливістю самовладання, утримання від певних дій чи спрямування дій на певні завдання; робити правильну оцінку оточуючих нас явищ і відповідно на них реагувати [5, с. 94]. Пояснення науковця відтворює ідеї римських юристів, які надавали однакового значення віку і психічному стану людини у деліктних правовідносинах.

Римське право залишило нам ще одне свідчення захисту дітей державою – доктрину держави-батька (*parens patriae*). Діти перебували під владою батьків, а у разі їх смерті – опікунів. При цьому, сутність римської традиції вбачається у покладенні обов'язку відшкодувати шкоду, завдану малолітнім, на батьків або осіб, які їх замінюють у встановленому законом порядку. Обов'язок щодо відшкодування завданої малолітнім шкоди не може бути

покладено на родичів дитини, які не мають права брати участь у її вихованні, незалежно від ступеня спорідненості.

До осіб, які замінюють батьків, законодавець відносить усиновлювачів (ст. 207 СК України) і опікуна (ст. 243 СК України). Вказані особи набувають щодо малолітньої дитини прав і обов'язків батьків, зокрема обов'язок здійснювати виховання та нагляд за нею. У зв'язку з цим на них покладається обов'язок відшкодувати шкоду, завдану дитиною. Проте у разі встановлення опіки за життя батьків, не позбавлених батьківських прав, відповідальність за завдану підопічним шкоду будуть нести частково як батьки малолітнього, так і його опікун. При цьому вони зобов'язані відшкодувати шкоду у частці, яка визначена за домовленістю між ними або за рішенням суду. Такий висновок випливає зі змісту ч. 4 ст. 1178 ЦК України, яку можна застосувати в якості аналогії для вирішення поставленого питання.

Вирішуючи питання про суб'єкт відповідальності за шкоду, завдану дитиною, на думку К.Б. Ярошенко, ключового значення доцільно надавати нормам сімейного законодавства: по-перше, відповідальність за шкоду повинні нести обоє батьків, так як обов'язок виховання лежить як на матері, так і на батькові; по-друге, обов'язок виховання покладається на обох батьків не залежно від того, чи проживали вони (або один із них) разом з дітьми або окремо, тому батько, який проживав окремо від дітей, також повинен нести негативні майнові наслідки невиконання ним обов'язку виховання дітей; по-третє, питання про відповідальність батьків, позбавлених батьківських прав, повинно вирішуватися залежно від конкретних обставин [6, с. 40].

У зв'язку із запровадженням у СК України альтернативних форм сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, ЦК України до відповідальних осіб за шкоду, завдану малолітнім, відносить й інших фізичних осіб, які на правових підставах здійснюють його виховання (ч. 1 ст. 1178 ЦК України). На думку окремих науковців, у ст. 1178 ЦК України слід вказати їх усіх у переліку відповідальних осіб [7, с. 9]. На нашу думку, потреби у виключному переліку фізичних осіб, які на правових підставах здійснюють виховання малолітнього, немає. Альтернативні форми сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, передбачає СК України: патронат над дітьми (гл. 20), прийомна сім'я (гл. 20-1), дитячий будинок сімейного типу (гл. 20-2). Крім того, цей перелік може змінюватися шляхом як розширення, так і звуження. Тому визначення «іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи» є загальним і, відповідно, не потребує змін і доповнень.

Батьки (усиновлювачі) або опікун чи інша фізична особа, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи відшкодовують шкоду на засадах вини, і діє презумпція їх вини. Тому вони звільняються від обов'язку відшкодувати шкоду, якщо доведуть, що шкода виникла не з їхньої вини [8, с. 209; 9, с. 32-43].

Уперше законодавець на рівні закону визначає поняття вини відповідальних осіб як «несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою» (ст. ч. 1 ст. 1178 ЦК України). Щодо вини безпосередніх завдавачів шкоди, їх незрілий вік не дозволяє говорити про вину [10, с. 70], незважаючи на те, що суб'єктивна сторона поведінки, мотиви (пограти, помститися тощо) можуть також враховуватися при її відшкодуванні. У радянській юридичній літературі висловлювалися міркування, що батьки несуть відповідальність не за свою вину, а за вину своїх дітей [4, с. 106; 11, с. 21-32; 12, с. 30].

До осіб, відповідальних за шкоду, завдану малолітнім, законодавець також відносить навчальний заклад, заклад охорони здоров'я чи інший заклад, що зобов'язаний здійснювати нагляд за ним, а також осіб, які здійснюють нагляд за малолітньою особою на підставі договору (ч. 2 ст. 1178 ЦК України). Обов'язок відшкодувати шкоду, завдану малолітнім, покладається як на дошкільний, так і шкільний навчальний заклад. Як відзначала Я.М. Шевченко, така норма позитивно вирішила проблему співвідношення відповідальності батьків і дитячих установ за шкоду, завдану малолітніми, які перебували під наглядом цих установ, так як батьки у виборі особи, яка здійснює нагляд за малолітніми, у цьому випадку участі не беруть – нагляд за дітьми забезпечує ця установа [13, с. 14]. Щодо договірної підстави здійснення нагляду за малолітнім такий обов'язок виникає для няньок, гувернанток та інших осіб на засадах вини, і діє презумпція вини (ч. 2 ст. 1178 ЦК України).

Завдання шкоди під час перебування в дитячій установі могло бути і не пов'язане з неналежним здійсненням нею нагляду, насамперед, у таких випадках: крадіжка, умисне знищення або пошкодження державного, громадського або особистого майна громадян тощо. Як слушно відзначала К.Б. Ярошенко, подібні дії були результатом поганого виховання в сім'ї, а не неналежного нагляду з боку відповідних установ. Тому відповідати за шкоду, завдану такими діями, повинні за загальним правилом батьки (усиновителі), опікун, а не зазначені в законі юридичні особи [6, с. 46]. Тобто слід виходити з того, – пише О.С. Іоффе, – якими саме діями дитини і за яких конкретних умов було завдано шкоди [14, с. 59]. Подібну позицію також займали Л.А. Майданик, Н.Ю. Сергєєва, К.А. Флейшиц [4, с. 105; 15, с. 79].

Такими ж є підходи до питання деліктоздатності недієздатних осіб за НЦК. Зокрема особа, зобов'язана в силу закону здійснювати нагляд за іншою особою, яка внаслідок неповноліття або свого психічного або фізичного стану потребує нагляду, зобов'язана відшкодувати шкоду, протиправно завдану такою особою іншій особі. Обов'язок відшкодувати шкоду не виникає, якщо нагляд здійснюється належним чином або шкода виникла б і при належному нагляді (ч. 1 § 832 НЦК). Крім того, таку відповідальність несе особа, яка за договором візьме на себе здійснення нагляду (ч. 2 § 832 НЦК). Відповідно, особи, які зобов'язані здійснювати нагляд за дитиною за законом або за договором, відповідають за завдану нею шкоду на засадах вини.

Конструкція відповідальності за шкоду, завдану дітьми, на засадах вини за НЦК відображає ідеї римських юристів, відтворені у французькому законодавстві. Підставою такої відповідальності є. Годеме визнавав нездійснення нагляду. Тому відповідальність батьків припинялася з досягненням дитиною повноліття, припиненням проживання дитини з батьками. Однак такий обов'язок не припинявся з емансипацією дитини (наданням самостійності), крім випадків укладення шлюбу [16, с. 333].

За ФЦК також діяла презумпція вини батьків, що впливала зі змісту ч. 7 ст. 1384: батько і мати звільняються від відповідальності, якщо доведуть, що не могли попередити дії, що є підставою для такої відповідальності. На них покладался обов'язок довести, що вони дали дитині належне виховання і що дитина ухилися від їхнього нагляду без їх вини [17, с. 340-341].

Обов'язок осіб, відповідальних за шкоду, завдану малолітньою особою, не припиняється у разі досягнення останнім повноліття (ч. 5 ст. 1178 ЦК України). Це зумовлено тим, що вони несуть деліктну відповідальність за власну вину і власну протиправну поведінку, а не за чужу поведінку і чужу вину. З метою захисту інтересів потерпілого законодавець із вказаного правила допускає перенесення судом обов'язку відшкодувати шкоду на малолітню особу (ч. 5 ст. 1178 ЦК України).

Для забезпечення відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою, у разі неплатоспроможності відповідальних за таку шкоду осіб та за наявності майна у самого малолітнього, С.Я. Ремењак пропонує ч. 1 ст. 1178 ЦК України доповнити підпунктом такого змісту: «У випадку неплатоспроможності батьків (усиновлювачів), опікунів, інших осіб, відповідальних за догляд за малолітніми особами, суд на власний розсуд має право розпорядитися частиною майна малолітнього, яке є у його власності, для покриття завданих збитків» [7, с. 11]. Науковець допускає перенесення обов'язку від-

шкодувати шкоду на малолітню особу, не чекаючи досягнення нею віку повноліття та незалежно від об'єкта посягання (життя, здоров'я фізичної особи чи майно).

На нашу думку, повністю підтримати науковця у викладених міркуваннях не можна. При покладенні обов'язку відшкодувати шкоду на малолітню особу суду слід враховувати матеріальне становище як відповідальних осіб, так і малолітнього. При цьому малолітній повинен бути настільки матеріально забезпеченим, щоб після здійснення відшкодування не залишитися без необхідних для життя засобів для існування. Як зазначається у НЦК, не залишиться без засобів, необхідних для його власного належного утримання, а також для виконання передбачених законом обов'язків щодо надання утримання іншим особам (§ 829 НЦК).

Обов'язок відшкодувати шкоду буде більш доречно покласти на малолітню особу також тоді, коли відповідальною особою буде не юридична, а фізична особа. Слід підтримати ідею німецького законодавця, що умовою перенесення на малолітніх дітей деліктного обов'язку є відсутність вини відповідальних осіб за дії малолітнього (§ 829 НЦК), що фактично вирішує питання про відшкодування шкоди за таких обставин. Щодо розміру шкоди, відшкодування якої повинно покладатися на малолітню особу, суду слід надавати право його визначити (повністю або частково) за справедливістю, залежно від обставин справи. Враховуючи викладене, пропонується доповнити ст. 1178 ЦК України частиною 6.

Дієздатність неповнолітніх у віці від 14 до 18 років визначається ст. 32 ЦК України, яка дещо обмежує їхні можливості щодо здійснення цивільних прав і виконання цивільних обов'язків. Проте підлітки, які досягли 14 років, самостійно відповідають за завдану ними шкоду, – є повністю деліктоздатними (ст. 33, 1179 ЦК України), що надає можливість застосування до них загальних положень глави 82 ЦК України про її відшкодування.

Загальне правило про самостійну відповідальність неповнолітнього віком від 14 до 18 років за завдану ним шкоду має виняток: обов'язок батьків (усиновлювачів) або піклувальника відшкодувати завдану шкоду у разі відсутності у підлітка майна, достатнього для відшкодування (ч. 2 ст. 1179 ЦК України). Таке правило було передбачено, на думку К.А. Флейшиц, з метою забезпечення матеріальної бази відшкодування шкоди, протиправно завданої неповнолітнім, з одного боку, і для стимулювання уважного ставлення до його поведінки з боку батьків або піклувальників [4, с. 101]. «Таке поєднання деліктної відповідальності батьків і дітей, на думку Я.М. Шевченко, підвищило ефективність попереджувально-виховного впливу цього інститу-

ту, так як санкція в цих випадках була спрямована, в першу чергу, проти основних винних у завданні шкоди – неповнолітніх. Разом з тим зберігалася і відповідальність батьків за поведінку дітей, діяльність яких щодо виховання, як засіб попередження правопорушень дітей, ще не втратила значення, так як неповнолітні володіли деякими віковими недоліками, що обумовлювали необхідність морального керування і систематичного впливу на них з боку батьків» [13, с. 11].

У зв'язку з тим, що неповнолітні особи є деліктоздатними, а перенесення обов'язку відшкодувати шкоду є винятком із загального правила про деліктну відповідальність, перелік відповідальних осіб законодавець обмежив вказівкою щодо батьків (усиновлювачів) і піклувальників. Відповідно, на навчальний заклад, заклад охорони здоров'я чи інші заклади, де перебуває неповнолітній, не покладається обов'язок здійснювати таке відшкодування.

Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду (ч. 2 ст. 1179 ЦК України). На нього покладається обов'язок відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі. Надання закладу можливості відшкодувати шкоду не лише у повному обсязі, а й частково свідчить про те, що вихованець бере участь у витратах. Про правильність віднесення дитячих установ до суб'єктів відповідальності наголошувала й К.Б. Ярошенко, на думку якої в ролі піклувальників могли виступати не лише громадяни, але й юридичні особи, якщо останні виконували обов'язки піклувальників на підставі закону [6, с. 51].

Батьки (усиновлювачі), піклувальник, заклад, який за законом здійснює щодо неповнолітнього функції піклувальника, несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за шкоду, завдану ним.

Уперше субсидіарний характер відповідальності батьків, піклувальників було закріплено у новій редакції постанови Пленуму Верховного Суду СРСР «Про судову практику по позовах в справі завдання шкоди» від 3 березня 1950 р., де в п. 3 зазначалося, що батьки або опікуни (піклувальники) відповідають за шкоду, завдану неповнолітнім при відсутності у неповнолітнього майна, необхідного для відшкодування завданої ним шкоди. Слід згадати, що 4 серпня 1935 р. ст. 405 ЦК УРСР 1922 р. було доповнено частиною другою такого змісту: «За шкоду, завдану неповнолітнім, у випадках, передбачених ст. 9, разом з неповнолітнім відповідають також його батьки й опікуни». Вираз закону «разом з неповнолітнім відповідають», на думку К.А. Флейшиц, був незвичним для радянського цивільного законодавства і не повторювався в інших його по-

